

envoie la balle d'un autre et accompagne ce mouvement de diverses feintes pour tromper les joueurs. — Expulsim ludere (at spille udslaaende el. fordrivende). Lorsque les joueurs se repoussent les uns les autres pour occuper la balle et la renvoyer. Derefter følger et Citat af Digtet Laus Pisonis. III. *Pila paganica. La paume de village*. Les balles qu'on y emploie sont faites d'une peau remplie de plume, bien foulée et bien entassée, ce qui donne une dureté considérable à ces balles; elles surpassent en grosseur non seulement les balles trigones mais aussi les ballons: folles. Derefter følger et Citat af Martial. — IV. *Harpastum* (Gribebold). Her kan intet sammenhængende læses af Teksten; efter den følger tre Citater af Martial.

Skabet stammer uden Tvivl fra Ledreborg, som Geheime-raad Johan Ludvig v. Holstein købte 1739. Han var en af Tidens lærdeste Mænd, Universitetets Patron og Præses i Videnskaber-nes Selskab, saa Indskrifternes mange klassiske Citater passer særdeles godt til ham og hans Kreds. Skabet kan have indgaaet som Led i den arkitektoniske Udsmykning af et Havehus, Boldhus el. lign. Hovedbygningen paa Ledreborg paabegyndtes først 1744.

Sælgeren, der havde det fra en Husmand i Saaby-Kisserup Kommune, vilde vide, at det i sin Tid havde staaet i Skoven ved Ledreborg og havde været brugt til Øl og Brændevin.

Jørgen Olrik.

DET FYENSKE BISPE- OG STIFTSØVRIGHEDS-ARKIV.

AF HANS KNUDSEN.

I Tilslutning til de Oversigter, der her i Tidsskriftet tidligere er blevet givet over Indholdet af Sjællands Bispe- og Stifts-øvrighedsarkiv (V.S. 45) og de jyske Bispearkiver (V.S. 81), er det nu blevet mig muligt ogsaa at meddele en lignende over det *fyenske Bispearkiv*:

Hvad der særlig udmærker dette frem for de andre, er det righoldige Brevstof fra 16. og 17. Aarhundrede, men store Opdagelser er der dog ikke at gøre i det, da Forskere som Engelsestoft, Crone og H. F. Rørdam¹⁾ allerede før det indgik i Landsarkivet, har benyttet det saare flittigt, hvad baade Samlinger til Fyens Historie og Topografi og Kirkehist. Samlinger vidner tilstrækkeligt om. Det maa derfor meget anbefales enhver, der gennemgaar disse ældre Dele af Arkivet, først at undersøge, om de interessante Fund, han maaske mener at have gjort, ikke forlængst er publicerede.

Da efterfølgende Oversigt er anlagt efter ganske de samme Principer som den for de jyske, turde det være overflødigt atter her at gøre Rede for dem.

Fyens Stift omfattede som bekendt tidligere ogsaa Lolland-Falster og Als, men efter at Lolland-Falsters Stift var blevet oprettet ved kgl. Anordning af 30. Decbr. 1803, afleveredes i 1804 til dette de Sager, der særligt angik disse Landsdele, hvorfra de siden er gaaet til Landsarkivet for Sjælland, som desuden senere har modtaget en Del udskilte Sager af samme Art fra det fyenske Landsarkiv. Protokollerne lod sig imidlertid ikke saaledes dele, hvorfor Journaler, Kopibøger, Vita- og Kaldsbrevsprotokoller m. v. indtil 1804 angaa hele det gamle Omraade og maa søges i Odense, mens Breve og Dokumenter maa søges i København.

Als hørte under Fyens Stift til 1819, da den sammen med Ærø blev til et særligt Bispedømme, som bestod til 1864. Ogsaa til dette nye Embede blev de udskillelige ældre Sager afgivne, men allerede i 1888 er dog i hvert Fald Størsteparten af de ærøske Sager atter blevet givet tilbage til det Arkiv, hvorfra de hidrørte, endda forøget med en Del yngre. Lidt ældre alsiske Sager

---

¹⁾ »Som Præst i Brændekilde og Bellinge i Nærheden af Odense (1876—83) fik jeg Lejlighed til ved Biskop Engelsestofts Godhed at gennemgaa en stor Del af Fyens Bisparkiv, der er bevaret i god Stand og ret vel ordnet. I den Tanke derved fremtidig at kunne bidrage til Oplysning særlig af vor Kirkes Historie, afskrev jeg eller excerperede jeg en ikke ringe Del af de forefundne gamle Breve og Aktstykker.« (Kirkehist. Saml. 3, V, 461).

findes der ogsaa, men en Del af dette kortvarige Bispedømmes Arkiv skal dog endnu være i Statsarkivet i Kiel¹⁾.

Over det fyenske Bispe- og Stiftsøvrighedsarkiv til ca. 1850 foreligger der en i Landsarkivet udarbejdet renskreven Registratur, efter hvilken Sagerne er ordnede og opstillede. Den omfatter i alt væsentligt kun første Aflevering, mens de senere Afleveringer henligger, som de er modtagne. Det er altsaa et for besøgende ret let tilgængeligt Arkiv, men en Oversigt over det turde dog være til Nytte for dem, der ikke er paa Stedet, og desuden vil her nærmere omtales forskelligt af Vigtighed for Lokalhistorikeren, som ikke er nævnt i Registraturen.

Den registrerede Del af Bispearkivet er delt i følgende Hovedgrupper: A. Arkivet i Almindelighed, B. Kopibøger over udgaaede Sager, C. Bøger over indkomne Sager med Bilag, D. Indberetninger, E. Diverse Sager.

I Gruppen A. findes en anselig Række *Registranter og Overleveringsreversaler*, men der er dog kun Grund til nærmere at omtale en Registrant, affattet ca. 1762 af Biskop Jacob Ramus og fortsat af Efterfølgerne til ca. 1889. I den findes nemlig alle ældre Breve specificerede, og dens Inddeling ligger til Grund for Arkivets Ordning til 1785, men inden for de enkelte Grupper (Herreder o. s. v.) er Registrantens Nummerfølge kasseret til Fordel for en gennemført kronologisk Omlægning af hele Stoffet.

B.-Gruppen begynder med Biskop Muuses Korrespondanceprotokol 1712—17, der gengiver baade ind- og udgaaede Breve, og omfatter dernæst en Række *Kopibøger over udgaaede Breve* 1738—1849, 50 Bind, som indtil 1804 ogsaa rummer Stiftsøvrighedens udgaaede Breve. Af personalhistorisk Interesse er i samme Afdeling en *Protokol over Biskoppens Paategninger paa Ansøgninger om ledige Præsteembeder* 1834—51, som ogsaa indeholder Erklæringer i andre Sager af personlig Karakter.

I Gruppen C. er for det første indordnet Pergamenterne og dernæst alle Breve og Dokumenter paa Papir til 1785.

¹⁾ Jvf. Georg Hille: Übersicht über die Bestände des königlichen Staatsarchivs zu Schleswig. S. 16.

Samlingen af Pergamenter er dog ikke meget betydelig, da alle Breve ældre end 1559 her som i de jydskke Bispearkiver er beordret afgivne til Rigsarkivet.

Brevene paa Papir er, som nævnt, henlagt efter Inddelingen i »Rami Registratur«, d. v. s., først kommer Stiftets almindelige Breve, væsentligst Kongebreve samt andre Breve og Dokumenter, der efter deres Art ikke egnede sig til at indgaa under lokalt begrænsede Rammer, og dernæst de lokalt bestemte Breve. For Odenses Vedkommende er der endda flere Rækker, nemlig foruden 1 Pakke for Købstaden i Almindelighed særlige Pakker for de større Institutioner som Gymnasiet, Hospitalet, Kommunitetet o. s. v. For den øvrige Del af Stiftet er der kun Herredspakker, saaledes at Sager vedrørende de andre Købstæder skal søges under det Herred, i hvilket de ligger.

Der gemmes her et ypperligt Materiale til baade Byernes og Landets Historie fra Midten af 16. Aarhundrede og ikke mindst mange Vidnesbyrd om Vanskelighederne ved at faa sat Skik paa den nye lutherske Præstestand, og hvor stærkt benyttede, de end er af tidligere Forskere, kan ingen Lokalhistoriker forsvare at gaa dem forbi.

Benævnelsen, Indkomne Breve, dækker endelig ikke helt Indholdet, da der findes meget andet end egentlige Breve, nemlig Dokumenter som Genparter af kgl. Skøder paa Kirker, Fundatser paa Legater og Stiftelser samt meget værdifulde Indberetninger, hvorom mere senere.

Fra 1786 haves der almindelige *Journaler* over de indkomne Breve. Til 1846 er de fælles for Bisp og Stiftsøvrighed, og de der-til svarende Breve er til ca. 1894 afleverede til Landsarkivet og ligger topografisk fordelt ligesom de ældre, kun at Købstædernes Breve ikke mere skal søges i Herredernes Pakker, men i en særlig Række, »Fyens og Langelands Købstæders Breve«, som efter 1853 er blevet fordelt i flere Grupper.

Allerede fra 1718 er ogsaa *kgl. Reskripter og Kollegialbreve* udsondrede i særlige Pakkerækker efter en egen Fortegnelse og under Betegnelsen: Reskripter, Resolutioner og Ministeriebreve afleverede op til 1900.

Under Gruppen D. Indberetninger og Svar paa Cirkulærer er i Landsarkivets Registrant ikke anført de ældste af de saare vigtige *Indberetninger om Præstekaldenes Beskaffenhed*, der findes spredt rundt i Herredspakkerne efter Arkivets oprindelige Ordning, men det skal dog her forsøges at give en Oversigt over, hvad der endnu er i Behold.

Allerede fra 1552 haves fra *Lunde Herred*: »Regiister paa præsternis og saagnedegniss renthe oc indkomst oc paa kiircker-nis tiilliggelse, landgilde oc jaarde offuer alt Lunde herrit«. Foruden Oplysninger om Indkomsterne lægges der megen Vægt paa at meddele, om noget Gods er frakommet Kaldene, og paa at fremlægge Adkomstdokumenter. De er af samme Karakter som de næsten samtidige Indberetninger fra 1553 fra Vendelbo Stift (V.S. 85).

Af samme Beskaffenhed er det Register paa Præsternes Underholdning i *Nyborg Len* 1554, der findes i Stiftets almindelige Breve (udgivet af G. L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, S. 127 ff.), hvor man faar lignende Underretninger fra Vinding, Sunds og Gudme Herreder samt Hindsholmen.

Disse Indberetninger fra 1552 og 1554 er dog isolerede Fænomener ligesom et Par lignende fra 1568 fra *Bjerge* og *Vends Herreder*, hvor der findes ret summariske Oplysninger om Præsters og Degnes Indkomster, om Præstegaardenes Udsæd og Tallet paa Tiendeydere, og hvor der citeres meget gamle Adkomstdokumenter. De yder altsaa meget betydningsfulde statistiske Oplysninger fra en fjern Tid, men langt fyldigere er dog den Række »*Provstebøger*« fra Aarene 1571—72, der findes i Herredspakkerne, undtagen for Aasum, Bjerge, Sallinge, Skam¹⁾, Langelands søndre Herred, Ærø og Als.

I nogle af dem staar, at de er udfærdigede efter Ordre af Erik Rosenkrantz, Lensmand paa Næsbyhoved, og Biskop Niels Jespersen, men da de er samtidige med lignende fra Vendelbo Stift, maa der sikkert yderligere staa en kongelig Befaling bag.

De er vel noget forskelligt affattede for de forskellige Her-

¹⁾ I Skam Herreds Provstearkiv findes dog en Afskrift fra 1686 af den forsvundne Original.

reder, men oftest er dog Provsterne gaaet med god Villie til Værket, hvad Beretningen for Odense Herred vidner om, idet Provsten skriver, at det er en »Jordebog paa Otthenzherritz sognepresters oc sognedegnis indkomme, huilken huer sognepresth haffuer bekiendt och bestaadt med deris egne handschriifter och med sognewinder, oc andre gamle, aluorlige danemendtt haffue samtycht oc stadfesth sandingen at were, en parth med breff och segell och en partt medt leffuendes røst, som jeg Jacob Henrichsøn, prouest udj forskrefne Othenze herrit, selffuer hørt och grundelig wdj sandhedt forfaridt haffuer.«

I Almindelighed vil de give Oplysninger om Præstegaardenes Tilliggende i Bymarken, benævnte med de gamle Marknavne, og Udsæden i hvert enkelt Stykke, Antallet af Tiendeydere og Tiendens Størrelse, og ofte vil meget gamle Adkomstbreve paa Præstekaldets Jorder og Gods være citerede.

Degneembedernes Forhold er ogsaa udførligt behandlede med Angivelse af Jordtilliggende og Degnerente, ofte faar man her i Tilgift alle Bymændenes Navne, idet det er optegnet, hvad hver især af dem skulde yde af Korn, Gæs og Æg til Degnen.

Disse Redegørelser for Gejstlighedens Indkomster kaster et skarpt Strejflys over Datidens Landbrugsforhold. Det er vel i og for sig ikke overraskende, at det er den middelalderlige Landsby fra Valdemarernes Dage, der her møder os, men det er dog lærerigt at se Fortidens Brug levendegjort i de fyenske Sogne.

Der er Adkomster, der lyder paa en Marsel (Mark Sølv) Jord, thi saa meget gav en vis »Peper« til Brænderup Præstegaard, og Præstegaardenes Marker er tit »Stug« Jord for sig selv, men hyppigst dog rebdragen med Bymændenes eller en Blanding af begge Dele.

Fra Gelsted i Vends Herred er der Vidnesbyrd om en fuldstændig Omrebning, idet Provsten melder, at han ikke kan faa beskrevet Præstegaardens Jord dér, »thi Præsten i disse Dage haver givet hende op under Reb, og hvis Jord som tilforn laa til Præstegaarden er nu mesten frareebet og anden i Steden, og kan han ikke heller vide, hvad den Jord kan taale til Sæd, som han nu fanger igen, før han hende haver pløjen.«

Rundt om fra er der ogsaa Klager over, at Bønderne gik Præsterne for nær og pløjede sig til af deres Agre i Bymarkens mange Smaastykker. Fra Egeense i Sunds Herred lyder Klagen saaledes: »Item i Højmarken ved Højene for de to Præstegaards nordreste Agre er pløjet $\frac{1}{2}$ Skp. Land omkring »Høffdestenen« af to Mænd, som ere Kronens Tjenere, jordegne Bønder. Og ingen af deres Rensbrødre, som »høffder paa samme Brødt« pløjer omkring uden de to.

Item for den nordreste Ager ved Knollen i samme Mark synes at være frakommen den østerste Forslet mere end Halvdelen til en af Fru Kirstine Bend Norbys Tjenere, hvilken Mand mener at gaa over »Boelsbrøden« med sin Forslet, og ingen af hans Boelsbrødre uden han alene.«

I Vinding Herred er Decimanterne anførte med Tal paa Bryder og Landboer i hvert Sogn, men Bryder synes her at betegne jordegne Bønder, idet man stedse har modstillet Bryder — Landboer; »Malsmendt« — Landboer; Bryder og Bønder — Landboer; Bryder — Smaaboliger, og i Hjulby anføres kun 21 Landboer og Ugedagsmænd.

Der var i alt 287 Bryder mod 292 Landboer i Vinding Herreds Hovedsogne med Annekser, tilsammen 579 Brug, hvis de opgivne Enkeltsommer er rigtige, thi de Sammendragssommer, Provsten giver for hvert Sogn, er ofte ikke i Overensstemmelse med Tallene paa Bryder og Landboer.

I de andre Herreder forekommer der kun undtagelsesvis en lignende Sondring mellem Tiendeyderne, men blot det samlede Tal af disse for hvert Sogn har jo en betydelig statistisk Interesse.

Det næste Hold *Provstebøger* er fra 1667, ligeledes fordelt rundt i Herredspakkerne, men kun i Behold for Lunde, Bjerge, Vinding, Gudme, Sunds og Sallinge Herreder, hvortil kan føjes Baag Herred, i hvis Provstearkiv der haves et Eksemplar. De blev til efter Biskop Niels Bangs Initiativ, der, som Provsten, Niels Friis i Vinding skriver, »lød dette sætte i Værk i en god Mening for vores Efterkommeres Skyld.«

De indeholder Stof af samme Art som de ældre: Præste-

gaardenes Tilliggende med Udsæd og Marknavne, Decimanttal, Degnerente, Citat af gamle Dokumenter, men Svenskekrigen ligger imellem, og dens Spor kendtes endnu. Fra Munkebo i Bjerger Herred meldes der om særlige Ødelæggelser, »thi begge Armaderne stod og stødte her i Sognet, og i Byen stod vores ganske Armade«.

En Del Præster, navnlig i Sunds Herred, har dog under Affattelsen af disse Beretninger haft Adgang til de ældre fra 1571—72 og benyttet dem saa stærkt som Kilde, at den Fremstilling, de derefter giver, ikke kan anses for fyldestgørende for Samtiden.

Fra 1690 findes, ligeledes fordelt i Herredspakkerne, de fra alle Stifter kendte vigtige *Indberetninger* i Henh. t. Reskript af 1. Febr. s. A. (se V.S. 86), som derfor ikke skal omtales nærmere her. De mangler desværre for Aasum, Gudme, Vends, Skovby Herreder, Ærø og Als.

Endelig findes der endnu i Brevpakkerne for *Langeland Indberetninger fra 1576 om Kirkerne* med Angivelse af deres Ejendomsbreve, Landgilde og Inventar, ypperlige Oplysninger, som savnes for Stiftets andre Dele. Af gammelt katolsk Inventar nævnes der i Fuglsbølle og Longelse Vandkar i Hesteskikkelse, og almindeligt fandtes i disse Langelands Kirker samlet gamle Jernbøsser til Landets Forsvar. »Gud give, at vi ikke trænge til dem«.

Ved Siden af de her omtalte Indberetninger i Herredspakkerne findes der ogsaa i *Gruppe D. Indberetninger og Svar paa Cirkulærer* adskilligt om Præstekaldene, som nærmere er specificeret i Landsarkivets Registratur. Her skal blot nævnes Indberetninger om beneficeret Gods 1666 (kun for Bjerger Herred), 1681, 1794; Indberetninger om Sognekaldenes Beskaffenhed 1679, 1688; Indberetninger 1689—90 om Sognekaldenes Forringelse siden 1660; Indberetninger om Præstekaldene 1801 og 1812—13, af hvilke især de sidste er meget fyldige og oplysende.

(Nogle Beretninger om Præstekaldene og deres Beskaffenhed 1740, 1762 og 1786 er dog registreret under Gruppen E. Diverse Sager).

I Gruppen Indberetninger findes desuden en Del om *Kir-*

kernes Tilstand, Synsforretninger over dem, Indberetninger om Køb og Salg, alt af Vigtighed for Lokalhistorien. Her bør især nævnes den fortræffelige Samling fra 1665 om Kirkernes Indkomster og Tilstand (i Henh. t. Biskop Niels Bangs Skrivelse af 1664 26. Decbr.), hvoraf en Del er trykt i Samlinger til Fyens Historie og Topografi IX. S. 205 med en Fortegnelse over de Kirker, hvorom slige Beretninger haves.

I *Gruppen E. Diverse Sager* maa nævnes:

Visitatsprotokoller 1588—1608, 1732—1803, 1834—96. Den ældste er Jacob Madsens berømte Visitatsbog, nu let tilgængelig i Crones Udgave, hvad Originalen ikke kan siges at være, da den gamle Bishops Haand ikke hører til de lettest læselige, og Dansk og Latin idelig veksler i Teksten, men den trykte Udgave mangler dog hans saare naive og alligevel oplysende smaa Tegninger af Kirkerne.

Visitatserne 1834—96 er indført i 11 provstivis ordnede Bind og paa Grund af de sidste Tilførslers Ungdom endnu ikke almindelig tilgængelige.

Edsbøger 1616—63, 1718—68 3 Bind. De manglende Aar suppleres i nogen Maade af ældre og yngre Edsformularer i Pakker.

Protokoller over Kollatser og Kaldsbreve 1731—1875 4 Bind.

Vitaprotokoller 1732—1884 2 Bind.

Stiftsøvrighedsarkivet rummer ikke Korrespondancesager af Ælde, da Stiftsøvrigheden først har faaet egne *Journaler* fra 1846. Den dertil hørende *Korrespondance* er afleveret til 1894, saa denne Afdeling af Arkivet er for den ældre Tid ikke af større Betydning. Ganske isoleret findes der dog en *Kopibog* over udgaaede Breve 1732—47, som let vil overses.

En *egen Korrespondancegruppe* med Kopibøger, Journaler og indkomne Breve 1810 ff. er der dog opstaaet angaaende Odense Katedralskole, Nyborg Latinskole og Kommunitetet.

Noget ældre Sager findes der vedrørende *Bestyrelsen* af Stiftelser og Legater samt *Revisionen* af Regnskaber for Kirker, Skoler, Hospitaler, Stiftelser og Fattigvæsen.

Endelig er der den store Samling af *Tiendeforeninger og -Kendelser*.

Af mere almindelig Betydning er i Afdelingen: *Diverse Sager*

Landemodeprotokoller 1680—1867 5 Bind.

Tammerretsprotokol 1662—1702 1 Bind.

BISKOPPEN OVER ALS OG ÆRØ.

Af dette kortvarige Bispedømmes Sager opbevares i det fynske Landsarkiv: *Indkomne Breve 1819—64 11 Pakker.*

KLUBSKATTEN AF 1819.

AF HOLGER HANSEN.

Frue Kirke i København blev skudt ned af Englænderne i September 1807; man begyndte paa Genopbyggelsen af Kirken efter C. F. Hansens Plan i 1811, men Arbejdet skred kun langsomt fremad, og i 1819 mente man, at der endnu behøvedes 300,000 Rdl. Sølv, for at Bygningen kunde blive færdig. En nedsat Kommission foreslog da at laane de 300,000 Rdl. og at afdrage og forrente Laanet i Løbet af 28 Aar med 6 pCt. om Aaret samt at tilvejebringe de til Renter og Afdrag nødvendige Penge, 18,000 Rdl. om Aaret, ved at paalægge en Klubafgift til et Beløb af 10,000 Rdl., lade Frue Kirke selv betale 1000 Rdl. og fordele en Afgift paa 7000 Rdl. aarlig paa Kirketiendeejerne. Dette Forslag vandt Bifald hos Danske Kancelli og indstilledes til Kongen, som ligeledes approberede det. Den 20. Oktober 1819 udgik der en Plakat, hvori det hedder, at da de hidtil fremskaffede Midler til Frue Kirkes Genopbyggelse »ikke have indbragt hvad der behøves til, at denne Vort Riges Hovedkirke, som igen er opstaaet af sin Aske, paa nye kan vorde indrettet til offentlig høitidelig Gudstjeneste, saa have Vi, for at see dette saa snart mueligt iværksat uden dertil at paabyde nogen saadan Afgift, der maatte falde Yderne besværlig, allernaadigst tilladt, at den fornødne